

*УДК – 378:262.1:330:94*

*А. Вініченко*

*Університет менеджменту освіти*

*м. Київ*

***ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВИЩА  
РОДИН ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА В КОНТЕКСТІ  
РЕФОРМ ОЛЕКСАНДРА ІІ***

*Анотація. У статті звертається увага на особливості суспільно-економічного становища родин православного духовенства в період реформ Олександра ІІ. Розглянуто державне пенсійне забезпечення священнослужителів, становище вдів духовенства, зміни юридично-правового становища дітей православного духовенства, особливості спадкування парафії.*

**Ключові слова:** *православне духовенство, пенсійне забезпечення, причт, духовна консисторія, Синод, внутрішньо-церковні шлюби.*

Масштаби реалізації реформ в Російській імперії другої половини ХІХ ст. стали визначальними і для православного духовенства як провідника державної політики. Зміни в матеріально-правовому становищі духовенства відобразилися не лише на діяльності самих священнослужителів, а й стосувалися безпосередньо їхніх родин.

Зважаючи на те, що родина є найміцнішою ланкою суспільної культури, вона може слугувати лакмусовим папірцем змін та їх результатів у суспільному стані.

Метою статті є розкриття особливостей суспільно-економічного становища родин православного духовенства в контексті реформаторських змін в Російській імперії другої половини ХІХ ст.

Питання дослідження повсякденного життя православного духовенства, увага до особливостей сімейних взаємин і їх соціальне значення в суспільстві можна назвати відкритою тематикою. Так, особливості модернізації духовного стану представлені у фундаментальній праці із соціальної історії Російської імперії Б.Миронова; сімейне життя священника стало темою дослідження Т.Леонтієвої; регіональний аспект релігійної політики та особливостей родинного життя парафіяльного духовенства – тема наукових пошуків Є.Захарченка.

Введено в дію проект про призначення пенсійного утримання православному духовенству. З цією метою пенсійний капітал Церкви передано до державного казначейства, а це означало, що в другій половині XIX ст. духовенство фактично перейшло на державне пенсійне забезпечення.

Для збільшення пенсійного капіталу в 1865 р. Синод визнав необхідним встановити постійні вклади з духовенства, яке не отримувало казенне жалування. З цією метою зі священників міських церков знімали від 6–12 руб., з сільських священників від 2–5 руб., з міських дияконів 2–5 руб., сільських 1–3 руб. щорічно. Точний розмір таких вкладів визначався єпархіальним керівництвом [4, с.101]. Були встановлені 2% вирахування з платні тих причтів, які до цього були вільні від вказаних виплат. І, таким чином, до кінця царювання Олександра II пенсійний кредит зріс до 335.931 руб.

Крім того, в 1866 р. на отримання пенсій заштатним духовенством введено тимчасові правила. За ними, при вирахуванні років для пенсій, кожен рік на духовно-навчальній службі прирівнювався до одного року і трьох місяців єпархіальної служби [17,с.268-269]. Натомість видача пенсій припинялася з позбавленням сану або з повторним вступом на службу по єпархіальному відомству. Водночас, якщо священника осудили за службові зловживання, то видавали йому лише половину пенсій, а якщо звинувачуваний був виправданий, віддавали другу частину.

Таким чином, згідно зі встановленими правилами 1866 р. за 35-річний строк служби священник отримав право на пенсійні виплати в розмірі 70 руб. на

рік. Крім того, за тими ж правилами передбачалося, що пенсію отримували і заштатні священики та церковнослужителі, які прослужили не менше ніж 25 років: 70 руб. – священики, 50 руб. – диякони, 30 руб. – паламарі. У 1876 р. пенсійні виплати призначалися протодияконам, а з 1880 р. – дияконам [6, с.269], а самі розміри пенсійних виплат збільшувалися двічі – в 1866 р та в 1878 р. [18, с.361-362]. Але ситуація щодо виплати пенсій в кожній єпархії була різною, так само як і варіювалися розміри пенсійних виплат. Наприклад, у Тверській єпархії пенсії виплачувалися за розрядами: за вищим – 162 руб. на рік, за нижчим – 3 руб. 12 коп. на рік. У Нижегородській єпархії пенсійні виплати залежали від кількості грошових внесків до єпархіальної каси, які переглядалися через кожні п'ять років [9, с.31].

Реформою було передбачено, що на нарахування пенсійних виплат мають право і вдови священиків, якщо їхні чоловіки померли, перебуваючи на службі після зазначеного 35-річного терміну роботи; знаходилися за штатом з пенсією чи без, але з правом на неї; були під судом, але виправдані і продовжували службу священиком[2, с.94-95]. Пенсійні виплати припинялися, якщо вдова виходила заміж повторно; йшла в монастир або була засуджена[7, арк.35].

За правилами 1866 р., бездітним вдовам чи з малолітніми або хворими дітьми призначалася пенсія в розмірі 45 руб. на рік. За тими ж таки тимчасовими правилами передбачалося, що із залишків по пенсійному кредиту повинні були видаватися тимчасові виплати вдовам заштатних священиків та церковнослужителів, які прослужили не менше ніж 25 років – від 30 до 70 руб. на рік [5, с.100]. У свою чергу, з 1878 р., якщо священик пропрацював у духовному відомстві 35 років і отримував пенсію 90 руб. на рік, його вдові з дітьми призначалось 65 руб., без дітей – 55 руб. на рік [11, с.410].

Розглядаючи становище вдів православного духовенства, слід зазначити, що для них ситуація ускладнювалася ще й конфліктними

ситуаціями із зятями, які відмовлялись утримувати родину свого попередника. Наприклад, ще в 1865 р. священник Захаревич просив Київську консисторію звільнити його від обов'язку виплачувати родині його попередника щорічно по 30 руб., мотивуючи це тим, що він виконує ці зобов'язання вже вісім років, і за цей час син покійного, як обумовлювалося в договорі, пішов на навчання в духовне училище на державне утримання. Тому прохач не бачить вже потреби у своїх виплатах, оскільки сам має чотирьох дітей і його родина не може похвалитися високими статками [20, арк. 12]. А в 1882 р. до консисторії надійшла скарга від вдови священника Турчиновича на свого зятя священника Шостацького. Вдова залишилася з трьома дітьми на опікунстві свого зятя св. Євфимія Шостацького, який зобов'язувався утримувати родину свого попередника після одруження на його донці, проте, ставши невдовзі вдівцем, він відмовився від цього зобов'язання. Хитрощами йому вдалося вигнати вдову з дітьми із причтового будинку. Але скарга вдови так і не була вирішена на її користь, засідання консисторії з цього питання керувалися наказом Синоду від 26 червня 1867 р., за яким зі спадкоємців парафій знімався обов'язок утримувати родини своїх попередників [21, арк. 1-6].

Коли ж дружина втрачала чоловіка ще в молодому віці, то її матеріальне становище не було клопотом державних мужів. Оскільки Церква була не в змозі виплачувати їм утримання, вдови священнослужителів змушені були шукати інше джерело прибутків, ним могло стати нове одруження. Але цей ризикований крок призводив до того, що вдова втрачала право приналежності до духовного стану і зараховувалася до того стану, до якого належав її новий чоловік [19]. Варто наголосити на тому, що для вдови сам процес призначення пенсій чи одноразових виплат був тривалим і не завжди гарантував позитивне вирішення питання. Консисторія з цих питань могла неодноразово скликати засідання до остаточного з'ясування того, що являє собою позивачка, яке життя вона веде та за рахунок яких коштів існує і, нарешті, чи гідна вона виплати від держави, навіть одноразової [22, арк. 12-14].

Варто наголосити, що проведені реформи змінили юридично-правове становище дітей православного духовенства. 26 травня 1869 р. Державною Радою та департаментом законів прийнято рішення, за яким діти православного духовенства не належать особисто до духовного стану, а лише зазначаються в послужних списках їхніх батьків. Ця реформа надавала можливість дітям священнослужителів і церковних причетників, не маючи прав вищого стану, користуватися всіма правами, наданими їм цим законом: перші – дітей особистих дворян, останні – правами почесних громадян. Натомість діти решти церковнослужителів повинні, по досягненню повноліття, приписатися до міського чи сільського суспільства, крім того, за ними особисто зберігалось право звільнення від податків та рекрутства як за особами духовного звання [3, с.70-71]. У свою чергу, синам як священнослужителів, так і церковних причетників дозволялось йти на військову чи світську службу, займатися торгівлею та промислами. Зберігалось право на навчання в духовних навчальних закладах, призначення в священо- та церковнослужителі, отримання виплат від опікунств, про бідних духовного звання чи інші, що існували по духовному відомству [15, с.26].

До того ж слід підкреслити, що правом вільного виходу зі стану здебільшого користувалися випускники духовних освітніх закладі [1]. Оскільки ще до періоду реформ, в 1842 р., був виданий наказ, за яким діти церковнослужителів мали право йти на службу до світських установ після закінчення повного курсу навчання в духовній семінарії [12], то закон, який вийшов 29 вересня 1865 р., підтверджував порядок виходу з духовного звання в світське випускників семінарій (випускники духовних академій для виходу зі стану брали дозвіл в Синоді, а семінаристи – за надісланим проханням) [13]. Між тим, робота в світських державних установах давала можливість закріпити свій соціальний статус, адже вихідці з духовних освітніх закладів на державній службі отримували чин відповідного класу, який давав право на особисте дворянство. Наприклад,

за підрахунками російського дослідника Б. Миронова в другій половині XIX ст. вихідцями з духовного стану були 35% викладачів світських навчальних закладів, 30% лікарів, 20% чиновників різних класів [10, с.135].

Наступним етапом реформ в житті православного духовенства стала ліквідація спадковості парафій, а саме, намагання випускників семінарій забезпечити собі робоче місце завдяки одруженню з доньками священнослужителя. Проте і самі священнослужителі були зацікавлені в укладенні таких шлюбів, оскільки від цього залежало їхнє матеріальне забезпечення, а це приводило до закріплення тривалих зв'язків між родинами духовенства. Шлюби такого характеру мали дві причини: вони гарантували пенсійне утримання тому духовенству, котре залишило свої посади за віком, дозволяло займати посади кліриків, що отримувалися в придане. Це давало можливість родині священника контролювати своє церковне місце, яке відходило до семінариста, котрий отримав відповідну освіту, одружився на доньці колишнього священника та обіцяв утримувати її родину.

Саме з метою ліквідації вищезазначеного порядку в 1867 р. був прийнятий закон, який скасував негласний взаємозв'язок між внутрішньо-церковними шлюбами і правом передачі службових місць в парафії [14]. За цим законом представники родин духовенства не могли укладати шлюб з особами інших станів, але й не мали права представляти претензії щодо призначення нового священника в парафії. Але зазначимо, що подібна практика таких внутрішньо-церковних шлюбів остаточно так і не припинялася в середині духовного стану. Оскільки вважалося, що дівчина свого кола краще була підготовлена до ролі дружини церковнослужителя. Наприклад, доктор історичних наук Ростовського педагогічного університету С. Римський вбачає в такій традиції певні ознаки соціального захисту стану [16, с.103]. Автор частково погоджується з цією думкою, так як це надавало службове місце випускникові семінарії. Проте не було гарантії його фінансового забезпечення, оскільки, одружившись на донці священнослужителя, семінарист часто

потрапляв у складні сімейні взаємини, він повинен був одночасно утримувати кілька родин[23, арк. 39].

Непорозуміння та сімейні конфлікти не покращували самого становища парафії. Наприклад, у 1868 р. священник Олександр Ладозький дав розписку в тому, що за своєю донькою Олімпіадою призначає в придане парафію, два вітряних млина, весь хліб з майбутнього посіву, всіх робочих волів, чотири корови з телятами, власний дім з господарськими будівлями та 300 руб., котрі зобов'язувався виплачувати щорічно по сто рублів [8, арк. 3], хоча на законодавчому рівні укладання таких шлюбних угод заборонялося. Інша ситуація трапилася з випускником семінарії Віктором Калиновським, котрий перебував на посаді викладача та був дияконом у парафіяльній церкві. Подібні реалії життя представників духовенства знайшли своє відображення в повісті А.Чехова «Відьма», і це в котрий раз переконує в тому, що укладання внутрішньо-церковних шлюбів для священнослужителя було вигідною угодою, яка забезпечувала йому місце служби.

Отже, реформи за правління імператора Олександра II відобразилися не лише безпосередньо на православному духовенстві, а й зацентрували суспільну увагу на внутрішніх соціально-економічних проблемах родини клірика. Ця проблематика родинних стосунків духовенства ще малодосліджена і знаходиться в стані розроблення, оскільки історія лишила нам розпорошені свідчення сімейного побуту православного духовенства. Вважаємо, що та реформа, яка дає дітям окремий від родини статус, приводить взагалі до зміни самого уявлення про стан, руйнує традиційний принцип передачі чоловіком свого соціального положення родині. Остаточно невирішеним лишилося питання пенсійного забезпечення священників, слідом ускладнювалося положення вдів духовенства та їхніх дітей, які мали утримуватися за рахунок новоприбулого намісника.

Практика одруження випускників семінарій на доньках священників, з метою отримати собі в спадок причт стала традицією в духовному стані, не маючи на те законодавчої основи, відповідно, вона викликала незадоволення тих, хто потрапляв на службу в парафію на тимчасових правах, адже майже половину прибутків і платні новоприбулому священнику, який не укладав шлюб з донькою священника парафії, доводилося віддавати в чужу родину. Тому було б бажаним на той час запровадити опікунства, які надавали б підтримку дружинам і дітям священнослужителів, а не покладати цей обов'язок на наступників священнослужителя.

**A. Vinichenko**

**University of Educational Management  
of National Academy of Educational  
Sciences of Ukraine  
Kyiv**

**FEATURES OF SOCIO-ECONOMIC POSITION OF THE FAMILIES  
OF THE ORTHODOX CLERGY IN THE CONTEXT OF THE REFORMS OF  
ALEXANDER II**

*Annotation. This article deals with attention to the features of the socio-economic position of the families of the Orthodox clergy during the reforms of Alexander II. Also this article highlights the state pension provision of clergy, position of the widows of clergymen, changes in legal status of children of the Orthodox clergy, especially the inheritance of the parish.*

**Key words:** *orthodox clergy, pension provision, clergy, spiritual consistory, the Synod, intra-church marriages.*

1. Freeze G.L. The Parich Clergy in Nineteenth-Century Russia. Crisis, Reform, Counter-Reform – Princeton (N.J.), 1983. / G.L. Freeze – 507 p.
2. Богословский И.Г. Полный круг духовных законов действия, обязанности и права лиц православного белого и монашеского духовенства как подчиненных, так и начальствующих, с приложением указов/ И.Г. Богословский – М.: Б.и., 1878. – С.94 – 95.



3. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1869. – №12. – С.70–71.
4. Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора за 1866 г. – СПб.: Синодальная типография, 1867. – С.101.
5. Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора за 1866 г. – СПб.: Синодальная типография, 1867 – С.100.
6. Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора за 1876 г. – СПб.: Синодальная типография, 1877. – С.269.
7. Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського, ф.304, спр. 2292, арк.35.
8. Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського, ф.160. спр.2957, арк.3.
9. Леонтьева Т.Г. Вера и прогресс: православное сельское духовенство России во второй половине XIX – начале XX века / Т.Г.Леонтьева. – М.: Новый хронограф, 2002 – С.31.
10. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVII – начало XX века): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – Изд.2 / Б. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2000. – Т.1. – С.135.
11. Никольский Н.М. История русской церкви / Н.М. Никольский – Минск: Беларусь, 1990. – С.410.
12. Полное собрание законов Российской империи –1, 1842. – Т.17 – №16347.
13. Полное собрание законов Российской империи –2, 1865. – Т.40 – №42507.
14. Полное собрание законов Российской империи –2, 1867. – Т.42 – №44610, №46974.
15. Преображенский И. Отечественная церковь по статистическим данным с 1840–41 по 1890–91 гг. / И.Преображенский. – СПб.: типография Э. Арнгольда, 1897 – С. 26.
16. Римский С. В. Российская православная церковь в XIX веке / С.В.Римский // Ученые записки ДЮИ. – Ростов н/Д, 1997. – С.103.
17. Руководственные для православного духовенства указы Святейшего Синода 1721 – 1878 гг. – М.: Б.и., 1879. – С.268–269.
18. Русское православие: вехи истории. – М., 1989. – С.361–362.
19. Свод Законов Российской Империи, повелением государя императора Николая I составленный/ СЗРи – Т.9. Изд. 1857. – Ст. 272, 283.
20. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф.127, оп. 748, спр.269, арк.12.
21. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф.127, оп. 768. спр.303 арк.1–6.

- 22.Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф.127, оп. 768, спр. 51, арк. 12–14.
- 23.Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф.192, оп. 1, спр.190, арк.39